

ԱՂԱՎՆԻ ԺԱՄԿՈՉՅԱՆ*Պարունական գիտությունների թեկնածու***ԴՎԻՆ-ՊԱՐՏԱՎ ԾԱՆԱԴՊԱՐՀԸ ՎԱՂ ՄԻՋՆԱԴԱՐՈՒՄ
(V-IX դդ.)**

Դվին-Պարտավ ճանապարհի անդրանիկ ուսումնասիրողը ակադ. Հ. Մանանդյանն է¹: Վաստակաշատ գիտնականը արաբ աշխարհագետների², Հովհաննես Դրասխանակերտցու³ և Ստեփաննոս Օրբելյանի⁴ հաղորդումների հիման վրա գիտական համայնությանն է ներկայացրել այդ ճանապարհի հիմնական ուղղությունները, կայարանների ու հանգրվանների տեղադրությունը, ինչպես նաև դրանց հետ կապված աշխարհագրական հասկացությունները: Աշխատության մեջ սակայն ներկայացվում է Դվին-Պարտավ ճանապարհի գործառնության միայն մի ժամանակահատվածը՝ X-XIII դդ.:

Իրականում, Հայաստան միջնաշխարհը հյուսիս-արևելյան հատվածի հետ կապող այս կարևոր օղակը, երբեմնի վերելքով ու վայրէջքով, պատմական բոլոր փուլերում եղել է տարածաշրջանի կենդանի կյանքի զարգացման հիմնավոր զարկերակը:

Հայտնի են Դվին-Պարտավ մայրուղու երկու ուղղությունները՝ ա) Դվին-Երևան-Սևան-Բերդկունք-Գավառ-Կոթ-Մաքենիս-Սողք-Հաթերք-Կաղանկատույք-Պարտավ, բ) Դվին-Սիսաջան, (Բաշ-Նորաշեն)-Աղբենդ-Կոթ-Մաքենիս-Սողք-Հաթերք-Կաղանկատույք-Պարտավ:

Ծանապարհի երկրորդ ուղղության մասին կայարանների որոշ ճշտումներով հաջող քննություն է կատարել պրոֆ. Բ. Հարությունյանը⁵՝ հրապարակելով պատմական դեպքերի և իրողությունների հետ կապված ուշադրությունից վրիպած որոշ հանգրվանների գոյության փաստը:

Դվինից Սևանի ավազանով Պարտավ հասնող ճանապարհի առաջին ուղղության մասին ակադ. Հ. Մանանդյանի ուսումնասիրությունը մինչև օրս էլ համարվում է գիտական ամենահաջող վերլուծությունը: Սակայն երեսունական թվականների հնագիտական գյուտերի, վիմագրական տեղեկությունների և ամրաշինական կառույցների փաստացի տվյալների բացակայության պայմաններում ամհմարին էր հիմնավորել կայարաններից յուրաքանչյուրի պատմական բուն նշանակությունը:

Ուսումնասիրվող ճանապարհի մեկնակետը Դվինն էր՝ V-IX դդ. տարածաշրջանի ամենահզոր ու զարգացած առևտրա-արհեստավորական կենտրոնը (ինչպես սասանյան՝ V-VII դդ., այնպես էլ արաբական տիրապետության VII-IX դդ. ժամանակաշրջանում), և

¹ Հ. Մանանդյան, Դվին-Պարտավ հին ճանապարհը, Երևն, հայրո Ե, Ե., 1984, էջ 192-213:

² Livres des routes et de royaumes, ed Goeje, Bibl. Geogr. Arab. I, էջ 193:

³ Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցույ, Պարմութին Հայոց, Թիֆլիս, 1912:

⁴ Ստեփաննոս Օրբելյան, Պարմութին նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910:

⁵ Բ. Հարությունյան, Դվին-Պարտավ ճանապարհի Sisajan-Gelakuni. զմամաը, Պարմա-բանասիրական հանդես, 1968, N 1, էջ 213-220:

բնակավայրի ավելի վաղ շերտերի վրա: Բերդկունքից ճամապարհը հասնում էր Գեղարքունիք (Գավառ): Դատելով հնագիտական նյութի քննությունից, դրամական զանձեր՝ խոսրով I (531-579 թթ.), Կավադ I (488-496 թթ., 498-531 թթ.), Զամասպի (496-498 թթ.), Վարահրան V (420-438 թթ.), Ծապուհ II (309-379 թթ.)¹⁵, Կմիքի¹⁶ և արծաթե շքեղ սպասքի¹⁷ (արծաթե չորս թաս և երկու գդալ), կարելի է ենթադրել, որ բնակավայրը եղել է տարածաշրջանի պատմա-մշակութային մի կարևոր օջախ: Մյուս կողմից, հիշյալ զանձերով թերևս հաստատվի Եղիշեի հայտնի այն տողերի իսկությունը, որ Սասանյան Պարսկաստանը հալ մախարարներից կաշառելու նպատակով նրանց շնորհում էր թանկարժեք իրեր և կոչումներ. «Բերեալ էր և յարքունուստ բազմութիւն կարասւոյ և միում միում կաշառ գաղտ խթեր ի պատճառս պարզկի և պատուոյ. և բազում նենգութեամբ զանմեղ մարդիկ հրապուրեր և յինքն արկանէր»¹⁸:

Ավելացնենք, որ Գ. Միքայելյանը Գավառի «Բերդի Գլուխ» կոչված ամրոցում նկատել է վաղ միջնադարյան շինարարական հորիզոնների հետքեր, որոնք, իր հետաքրքրության շրջանակից դուրս լինելու պատճառով, ուսումնասիրության չի ենթարկվել¹⁹:

Կոթը (նախկին Ադիաման, Ներքին Գետաշեն), հետևյալ այն կայարանն էր, ուր խաչաձևվում էին Սյունիքից և Այրարատից եկող ուղիները: Այստեղ հայտնաբերվել են սասանյան արծաթե դրամական զանձեր²⁰: Ծառ կարևոր է Գագիկ I-ի կողմից կառուցված պանդոկների վերաբերյալ արձանագրությունը, որը, Ս. Բարխուդարյանի կարծիքով, իբրև հիշատակագրություն, փորագրվել է որմնաքարերից մեկի վրա և միայն ավերումից հետո ազդեցվել IX դ. կառուցված Ս. Աստվածածին եկեղեցու պատի շարվածքում: Ուրեմն, միջնադարում քարավանատների կառուցումը եղել է պետական հոգածության առարկա²¹:

Սևանա լճի ամրաշինական կառույցները վերջին տարիներին հետազոտվում են հայիտալական միացյալ արշավախմբի համատեղ ջանքերով և արդյունքում շատ խնդիրների հետ միայն պարզվել է նաև, որ ամրոցների 65%-ը կրում է միջնադարյան կառուցապատման և բնակեցման հետքեր^{*}:

Կոթի հարևանությամբ Ալ-Բերդ միջնադարյան ամրոցը ժամանակին ռազմա-ստրատեգիական կարևոր դեր է խաղացել տարածաշրջանի պաշտպանությունն ապահովելու համար: Ասողիկը, բյուզանդական կայսր Թեոփիլոսի (829-842 թթ.) միջազեռքյան արշավանքները և վերջինիս կործանած բնակավայրերն ու ամրոցները թվելիս, հիշատակում է

¹⁵ Խ. Մուշեղյան, նշվ. աշխ., էջ 118 (Հայաստանի Պալմության Պնդական Թանգարան, N 14917-14922):

¹⁶ E. KHURŠUDIAN, DIE SASANIDISCHE GEMMENSAMLUNG DES STATSMUSEUMS FÜR DIE GESCHICHTE ARMENIENS, ARCHAEOLOGISCHE MITTEILUNGEN AUS IRAN, BAND 28, 1995-1996, էջ 334:

¹⁷ A. Kalantaryan, նշվ. աշխ., աղ. 27, նկ. 52:

¹⁸ Եղիշե, Վասն Վարդանայ և Հայոց պարսերազմին, Ե., 1957, էջ 64:

¹⁹ Գ. Միքայելյան, նշվ. աշխ., էջ 19:

²⁰ Հայաստանի Պալմության Պնդական Թանգարան, N 1116-1120:

²¹ Ս. Բարխուդարյան, նշվ. աշխ., էջ 7, արձանագրություն 1017:

^{*} Հ. Հակոբյանի բանավոր հաղորդումներով իր կողմից իրականացված պեղումների ժամանակ Սևինի կառավարական հարևանությամբ Ազարակ բնակավայրում բացվել է քառակուսի հարակազմով մի շինության ավերակներ, որն, իր ենթադրությամբ, ծառայել է իբրև մաքսպոլս, շար պրամպանական մի ենթադրություն փյալ փարածքում գործող աշխարհիկ շինությունների համար:

ցել է Գեղարքունիքում (Մաքեմիտում, Ա.Ժ.): Ստեփաննոս Օրբելյանի վկայությամբ, այստեղ է ճգնել նաև Ստեփաննոս Սյունեցի³¹:

Ի վերջո, Մովսես Կաղանկատվացին գրում է, որ Հայոց ՄՀԶ թվականին (827) Մաքեմիսը արաբների կողմից հիմնահատակ կործանվում է. «Եւ անտի ի միւս տարին էանց Բաբան ի գաւառն Գեղարքունի... և զՄեծ մայրաքաղաքն Մաքեմացոց, այրեաց, մնաց միայն ջրաղացն և այլ ոչ ինչ և էր թիւն Հայոց ՄՀԶ»³²:

Մովսես Խորենացու ժամանակագրության վիճահարույց խնդրին անդրադառնալու միտումն չունենք, բայց VIII դարում, երբ այնտեղ ճգնել է Ստեփաննոս Սյունեցին, իսկ մինչ արաբների հարձակումը՝ Կաղանկատվացին այն անվանում է «մայրաքաղաք», փաստական հիշատակությունները ակնհայտ են դարձնում, որ Մաքեմիսը Դվին-Պարտավ ճանապարհահատվածի կրթամշակութային կենտրոն էր, ուր ուսումնառություն են ստացել հայ դպրության ու մշակույթի նշանավոր դեմքերը:

Սողքը Դվին-Պարտավ ճանապարհի խաչմերուկային հաջորդ հանգուցակետն էր, անցորդների հանգրվան, մինչև օրս պահպանված կարավանատան ավերակներով: Սողք գավառը մինչև Աղվանից մարզպանության կազմավորումը Ծավդեաց (Արցախ) աշխարհի կազմում էր և միայն սասանյանների վարչա-տարածքային նոր բաժանումների պատճառով մնաց միջնաշխարհի կազմում: Սողքից ճանապարհը երկնյութվում էր: Մի կողմից Արցախ էր հասնում Վալկունիք գավառով, որի կենտրոնը Ծարն էր³³: Այստեղ, ըստ երևույթին, պաշտպանական կարևոր ամրոցի դեր էր կատարում Հադամաբերդը, որի մասին մատենագրական հիշատակությունները վերաբերվում են IX դարին, թեև տեղում ստույգ պահպանված են ավելի վաղ կառույցի հետքերը: Այսպես, Մ. Կաղանկատվացին գրում է, որ այն կառուցվել է IX դարում, Սահլ Սմբատյանի որդի Ատրնեբսեհի կողմից. «Սա Ատրնեբսեհ շինե՛ գրերդն Հանդու և գապարանսն իւր եղեալ ի գիւղն, որ կոչի Վալունիք ուր և Բաղանիք արքունական են»³⁴: Ամրոցի հետազոտական աշխատանքները պարզել են, որ այն, իբրև պաշտպանական համեստ կառույց (19x16 չափի հատակագծով), օգտագործվել է տակավին V դարից և միայն IX դարում Ատրնեբսեհն այն վերակառուցել է ժամանակի համար վայել շինարվեստով³⁵: Անկասկած, ամրոցը Դվին-Պարտավ ճանապարհի պաշտպանական կարևոր կառույցներից էր, և վտանգի դեպքում կարող էին այնտեղ պատսպարվել մայրուղիով երթևեկողները:

Սողքից հաջորդ ուղին, թեև կարճ, բայց դժվարանցելի, անցնում էր Սողքի լեռնանցքով, Թարթառ գետի երկայնքով և միանում էր Հաթերքում մյուս ուղղությամբ հասնող ճանապարհին, ապա շարունակվում դեպի Պարտավ: Մինչև Պարտավ հասնելը, պաշտպանական կարևոր ամրոց էր Չարաբերդը, որ պատերազմի ժամանակ ապահովում էր մարդկանց անվտանգությունը, բնականաբար՝ նաև անցորդների: Մովսես Կաղանկատվացին այդ մասին գրում է. «Եւ ժողովեալ առ ինքն կաթողիկոսին զամենայն զգլխաւորս, զորդիս

³¹ Ստեփաննոս Օրբելյան, նշվ. աշխ., էջ 173, 208:

³² Մովսես Կաղանկատվացի, Պարմոթիւն Աղուանից աշխարհի, Ե., 1983, էջ 327:

³³ Անանիա Շիրակացի, Մարենագիտություն, Ե., 1979, էջ 295:

³⁴ Մ. Կաղանկատվացի, նշվ. աշխ., էջ 340:

³⁵ С. Карапетян, Памятники армянской культуры в зоне Нагорного Карабаха, Е., 2000, էջ 22:

թագաւորազանց մեծաց աշխարհիսն, զգաւառապետս և զգիւղապետս, զերիցունս և զարկաւագունս և զդպիրս, որ ի ժամուն անդ յանդիպեցան յամրոցին Չարաբերդոյ»³⁶։

Ըստ «Մղոմաշափի»³⁷ Պարտաւից ճանապարհը շարունակվում էր։ Անցնելով Ծամա-խիով, Թաբերանով և այլ կենտրոններով, հասնում էր Հյուսիսային Կովկաս։ Իսկ վերջինիս խոցելի դարպասը Դերբենտն էր, որտեղից կազմակերպվում էին հոգների և խազարների արշավանքները։ Եթե 387 թվականից այն մշտապես վերահսկվում էր Գուգարաց և Ծավ-արշավանքները։ Եթե 387 թվականից այն մշտապես վերահսկվում էր Գուգարաց և Ծավ-արշավանքների կողմից և համարվում էր նրանց պարտականությունը, ապա V դարում այն վստահված էր Սյունյաց տերերին։

Դվին-Պարտավ-Հյուսիսային Կովկաս մայրուղու երթևեկության ամենաաշխույժ ժամանակաշրջանը VI-VII դարերն էին, հատկապես, երբ 572-591 թթ. պարսկա-բյուզանդա-մանակաշրջանը VI-VII դարերն էին, հատկապես, երբ 572-591 թթ. պարսկա-բյուզանդա-կան պատերազմը խափանում էր հարավային բանուկ ճանապարհների գործունեությունը, և Բյուզանդիա-Միջին Ասիայի հաղորդակցման հիմնական զարկերակը փոխադրված էր Հյուսիսային Կովկաս և Սևծովյան հատված։ Ասվածը հավաստվում է Հյուսիսային Կովկասում իրականացված պեղումներով, ուր հայտնաբերվել են V-VII դդ. մետաքսատեսակների շատ արժեքավոր պատռոկներ, որոնց մի մասն ունի միջինասիական ծագում (փեմ-ջիբենդ), իսկ մի մասը՝ բյուզանդական³⁸ և համաժամանակյա դրամական զանգեղը, կմիք-ները, բյուզանդական խաչերը և այլն³⁹։

Բարտոլոմեյ հյուսիս-կովկասյան ճանապարհահատվածի կապերը դիտում է մի կողմից հարակից Փայտակարանով Արդեբիլ, իսկ հյուսիս-արևմտյան ուղղությամբ՝ Գանձակ և Վրաստան, հարավում էլ՝ դեպի Հայաստան՝ Դվին⁴⁰։

Դվին-Պարտավ ճանապարհով Հայոց միջնաշխարհը հյուսիս-արևելյան հատվածին միացնող ռազմավարական այս կարևոր օղակը նպաստում էր երկտեղ տնտեսական, մշակութային, ռազմական կապերի ապահովմանը։ Ծանապարհը ռազմաստրատեգիական կարևոր կառույց էր, որով պատերազմի ժամանակ ապահովվում էր ռազմական ուժի, զենքի և զինամթերքի փոխադրական խնդիրները։ Հայտնի է, որ Խալխալի (Օնմախիի մոտ) ճակատամարտից հետո Վասակի ուխտադրության լուրն առնելուն պես, Վարդան Մամիկոնյանը որոշում է ընդունում ամմիջապես վերադառնալ Այրարատ. «Եւ ասացեալ զայս երանելոյն՝ չունցին միաբան ամենեքեան յաշխարհէն Աղուանից լերկիրն Հայոց ի գաւառն Այրարատոյ. և անդ զաւուրս դառնաշունչ օդոյ ձմեռայնոյն ըստ սովորութեան իրեանց...»⁴¹։

Ձմեռվա ցրտաշունչ պայմաններում, ըստ Մովսես Կաղանկատվացու, նրանք տեղ հասան երեսուն օրում. «Չու արարեալ Վարդանայ մեծաւ աւարան, անտրտում ուրախու-

³⁶ Մ. Կաղանկատվացի, Էջլ. աշխ., էջ 157։

³⁷ Վ. Մանանդյան, Խորհրդային ամերիկյան լուծումը, Ե., 1934, էջ 86։

³⁸ А. Иерусалимская, О северокавказском "шелковой пути" в раннем средневековье, Советская археология, 1967, N 2, էջ 55։

³⁹ В. Крушов, О культурных связях Северного Кавказа по археологическим данным. "Ученые записки Кавказского НИИ", Налльчик, 1947, с. 221.

⁴⁰ В. Бартольд, Место Прикаспийских областей в истории мусульманского мира, Баку, 1925, էջ 151-152։

⁴¹ Ղազարայ Փարպեցոյ Պարմութիւն Հայոց և թուրք առ Վահան Մամիկոնեան, Թիֆլիս, 1907, II, էջ 143։

թեամբ, գոհութեամբ առ Աստուած և նորին յուսովն հասանէր յերկիրն յաւորս Հայոց երեսուն»⁴²:

Ամենայն հավանականությամբ, վերադարձն իրականացվել է Պարտավ-Դվին մայրուղով, քանի որ Փայտակարանում նստած էր պարսկական զորակայանը, և մեան պայմաններում անհնարին էր զորավարի վերադարձը Այրարատ: Այնուհետև, Ավարայրի ճակատամարտից հետո, հայ ռազմիկների մի ջոկատ, ինչպես հայտնի է, փորձեց հասնել Արցախ, սակայն նրանք տեղ չհասան՝ ճանապարհին կրած մեծագույն կորուստների պատճառով⁴³:

Մեզ անհայտ է Արցախ հասած մեկ այլ ջոկատի անցած ճանապարհը, բայց Եղիշեն հիշատակում է, որ նրանք ճակատամարտից հետո շարունակել են պայքարը բարձրաբերձ լեռներից. «Հանգի Բագունք յազգէ մեծ նախարարացն էին, և եղբարք և որդիք և դստերք հանդերձ ամենայն սիրելեօք իւրեանց ի մէջ ամրական վայրացն, ոմանք յանդոյս երկիրն խաղտեաց և այլ բազունք ի կողմանս հարաւոյ՝ յանմատոյց ամուրսն Տմորեաց, և կէսքն ի թանձրախիտ մայրիսն Արցախոյ և այլ ոմանք անդէն ի միջոց աշխարհին բռնեցան ի վերայ բազուն ամրոցացն»⁴⁴:

Դվին-Պարտավ ճանապարհը ուներ մեծ առևտրական կարևոր նշանակություն: Դվինն ու Պարտավն այդ ժամանակահատվածում տարածաշրջանի հզոր քաղաքներից էին, հայտնի իրենց բարձրորակ արտադրանքով, որոնք չեն վրիպել ճանապարհորդների ուշադրությունից: Իսկ հնագիտական բազմատեսակ արժեքները փաստացիորեն վկայում են արտադրված մոտքերի բազմատեսակությունն ու բարձրորակությունը: Հայաստանի սասանյան դրամական զանգերի շրջանառության ոլորտի հետազոտությունը հանգեցնում է այն հետևության, որ V-VII դարերում սասանյան տիրակալների դիմանկարներով դրամներ հատելու իրավունքը վերապահվել է Դվին և Նախիջևան կենտրոններին⁴⁵: Պախտովը, հավանաբար, Պարտավում հայտնաբերված սասանյան դրամական զանգերի առատությունից ելնելով, կարծում է, թե վերջինս էլ Դվինի և Նախիջևանի համագոր դրամներ հատելու իրավունքից էր օգտվում⁴⁶:

Այսպիսով, ընդհանուր պատկերը հետևյալն է՝ սասանյան տիրապետության ներքո ողջ տարածաշրջանում առևտուրն ու ապրանքադրամական շրջանառությունն իրականացվում էր վերոհիշյալ կենտրոններում հատված դրամներով, որը մեկ անգամ ևս ապացուցում է այդ ճանապարհով ապահովվող անմիջական կապերը: Հայաստան միջնաշխարհի հյուսիս-արևելյան հատվածի առևտրական հարաբերությունների կայացման մի կարևոր ապացույց է Դվինից հայտնաբերված կնքադրոշմի և Հայաստանի Պատմության Պետական Թանգարանի N 2253 թվահամարի տակ պահվող կնիքի պատկերի (ոճավորված ծառ) կրկնությունը: Ենթադրում ենք, որ Օւեմախիից ինչ-որ մի առևտրական իր տուր և առն իրականացրել է վերոհիշյալ կնիքով և դրոշմը պահպանվել է Դվինում գտնված

⁴² Մովսես Կաղանկարվազի, Եզր. աշխ., էջ 116:

⁴³ Մյրևանյան Օրբելյան, Եզր. աշխ., էջ 264-265:

⁴⁴ Եղիշե, Եզր. աշխ., էջ 125:

⁴⁵ Խ. Մուշեղյան, Եզր. աշխ., էջ 123:

⁴⁶ В. Пахомов, О сасанидских монетных знаках, Доклады АН АЗ. ССР, т. I, Баку, 1945, էջ 45-46:

